

UDK 811.163.42'34(091)
UDK 811.163.42'35(091)
Izvorni znanstveni članak
Rukopis primljen 17. X. 2005.
Prihvaćen za tisak 13. VI. 2006.

Marinka Šimić
Staroslavenski institut
Demetrova 11
10 000 Zagreb
msimic@hfi.hr

GRAFIJSKE I FONOLOŠKE OSOBITOSTI PSALTIRA U AKADEMIJINU BREVIJARU (III C 12)

U radu je provedena jezična raščlamba dijela *Akademijina brevijara* – Psaltira, na grafijskoj i fonološkoj razini. Na temelju grafijsko-fonoloških obilježja: pisanje znaka za *poluglas*, pisanje *jata* (ê), pisanje *đerva* (ŷ), konsonantska skupina *čr*, vitacizam, itd., potvrđeno je da rukopis pripada sjevernoj skupini hrvatskoglagoljskih kodeksa, odnosno da je pisan u Istri.

I. Uvod

Među hrvatskoglagoljskim rukopisnim brevijarima posebno mjesto pripada *Akademijinu brevijaru* (III c 12), rukopisu koji je prema lunarnoj tablici pisan oko 1384. godine, dok se po paleografskim osobinama može datirati koncem 14. ili početkom 15. stoljeća (Štefanić 1969:114). Rukopis je pisan ustavnom hrvatskom glagoljicom i ima ukupno ff 70, formata 29,2 x 20,5 cm. Dijelovi brevijara su: 1. Psaltir (1 – 35b), 2. Kantici (35c – 39b), 3. Commune sanctorum (39b – 64b), 4. Oficij za mrtve (64b – 66a), 5. Oficij Blažene Djevice Marije (66a – 68c), 6. Lunarna tablica (68d), 7. Vječni kalendar (69 – 70 v). *Akademijin se brevijar* (dalje BrAc) po svom sadržaju ubraja u tzv. *Liber horarum* – vrstu časoslova koja je bila popularna u Evropi još od Karla Velikoga, a od hrvatskoglagoljskih kodeksa tu se ubrajaju još: *Lobkovicov psaltir* iz 1359. godine, *Cod Slav 73* iz 1375. godine (Borislavićev zbornik), a od tiskanih knjiga *Kožičićev oficij rimski* iz 1530. godine (Pantelić 1980:362).

Da je Psaltir u tom brevijaru dragocjen prijepis hrvatskoglagoljskog prijevoda koji se odlikuje fonološkim i tvorbenim osobitostima, istaknuo je još Jo-

sip Vajs.¹ Vjekoslav Štefanić je utvrdio da je jezik tog rukopisa hrvatski crkvenoslavenski, koji je posebice u Psaltiru konzervativan po svojim fonološkim, morfološkim i leksičkim osobitostima. Psaltir sadrži svih 150 psalama raspoređenih na dane u tjednu i pojedine časove. Iznad početka teksta Psaltira je invokacija: *Budi vь ime b(o)žie am(e)nь*. U 135. psalmu f. 32b – 32c izbrisan je svaki drugi redak, gdje se u ostalim Psaltirima ponavlja vers *êko vь vêkь milostь ego*. Zanimljivo je da isti vers nedostaje i u *Lobkovicovu psaltiru*.

Cilj je ovog rada podrobna jezična analiza *Akademijina brevijaru* – Psaltira – na fonološkoj i grafijskoj razini. Time se nastoji, bar za jedan rukopis, iznijeti precizne podatke, da bi se izbjegle općenite ocjene u kojima se najčešće koriste riječi *otprilike* ili *vjerojatno*. Pri tome se, ukoliko je to moguće, primjenjuje statistička metoda. Tako se mogu donijeti precizniji podaci i bolje uočiti odnosi među pojedinim pojavama. Neka bi buduća istraživanja svih jezičnih razina mogla pomoći pri preciznijem određivanju vremena i mjesta nastanka tog rukopisa, odnosno njegova porijekla. Za *Akademijin brevijar* zna se jedino da bi mogao biti iz Istre po Kukuljevićevoj bilješci na hrptu rukopisa. Dobiveni će podaci biti uspoređeni s podacima iz dva najpoznatija hrvatskoglagoljska Psaltira – *Lobkovicova* iz 1359. godine (dalje PsLob) i *Pariškog* (Cod Slav 11) iz 1380. godine (dalje PsPar). Potrebno je napomenuti da se kod samog odabira uzorka, odnosno dijela teksta vodilo računa o učestalosti pojavljivanja promatrane jezične pojave. Primjerice, kod pisanja znaka za *poluglas* odabrani se uzorak sastoji od 50 psalama s početka, iz sredine i s kraja Psaltira. Kod pisanja znaka za *jat* (ê) taj je uzorak oko 100 psalama, a kod znaka *p* ili *fuzeti* su u obzir svi primjeri. Na temelju podrobne jezične raščlambe mogla bi se riješiti mnoga pitanja i međusobni filijacijski odnosi među našim rukopisima: 1. broj pisaca i njihov redoslijed u tekstu, 2. lokalizacija i podrijetlo rukopisa, 3. datacija rukopisa, 4. smještaj rukopisa među ostale rukopise, 5. struktura i osebnost jezika, pravopisa i grafije rukopisa itd. (Corin 1991:16–18).

II. Pisanje znaka za poluglas

U hrvatskoglagoljskim su kodeksima 14. i 15. stoljeća ostala dva znaka za bilježenje *poluglasa*: apostrof (‘) i štapić (ь). „U upotrebi ovih dvaju znakova nema stroge razlike. I jedan i drugi se pojavljuju u istom rukopisu, na istoj stranici i u istoj riječi. Oni su često u slobodnoj varijaciji, ali je njihov znakovni status različit. Dok se štapić javlja u redu, apostrof je samo nadredna oznaka. Stoga se apostrof često upotrebljava i onda kada je sigurno da na tom mjestu poluglas više nema (a ponekad nije ni imao) glasovne vrijednosti“ (Miha-

¹ V. Vajs 1910:XCII.

ljević 1981:67). U hrvatskoglagoljskim su se tekstovima na kraju riječi očuvala oba znaka za *poluglas*, odnosno i štapic (Ѣ) i apostrof (‘). Ipak, u većini kodeksa (i liturgijski i neliturgijski) na kraju riječi prevladava štapic. Iznimka su *Brevijar Vida Omišljanina* i *Vrbnički prvi brevijar* u kojima je češći apostrof. U nekoliko rukopisa gotovo podjednako se piše i jedan i drugi znak na kraju riječi: *Newyorški misal*, *Pašmanski brevijar*, *Lobkovicov* i *Frašćicev psaltir* (Mihaljević 1991:48–56). Također u tekstu *Muke po Mateju* u većini se hrvatskoglagoljskih misala na kraju riječi redovito nalazi štapic. Izuzetak su dva misala, odnosno, u njima je na kraju riječi češći apostrof: *Misal vatikanski četvrti* i *Misal oxfordski prvi*.

1. U Psaltiru BrAc na kraju riječi posve prevladava štapic I na mjestu *poluglasa*: *upadetъ* 1a, *v’zvaъ* 1b, *ničъ* 5d, *daždъ* 6b, *smêriъ* 8a, *daetъ* 8d, *prstъ* 10d, *tvoiъ* 11a, *rodъ* 11c, *gorъ* 17d, *gnêvъ* 18c, *lukъ* 18d, *veprъ* 19b, *dêlêhъ* 22a, *divnъ* 22b, 28b, *umastitъ* 24b, *čajutъ* 24c, *oblakomъ* 25a, *skazetъ* 25b, *v korabliъ* 26a, *va vêkъ* 27b, *vsakъ* 27d, *zakonъ* 28d, *grêšniъ* 29a, *blizъ* 30a, *sed’mъ* 30b, *v dvorêhъ* 30d, *v stranahъ* 31b, *suditъ* 32a, *v’pêsnêhъ* 32d, *mužъ* 33b, *stvoritъ* 33d, *rekutъ* 34b, *pošletъ* 34d, *svoimъ* 35a, itd. Apostrof na kraju riječi nalazimo vrlo rijetko: *v’nih’* 1c, *skončacet’* 2a, *ot gonečih’* 7a, *čacet’* 7c, itd.

2. Da *poluglas* više nije imao glasovnu vrijednost, nego je bio samo grafijska oznaka, potvrđuje pisanje tog znaka u sredini riječi:

2. 1. Najčešće ispušta znak za *poluglas*, i to uglavnom, ako je bio u slabom položaju, a katkad i u jakom položaju: 643 mjesta: *grêšniъ* 1a, *vskuju* 1a, 17b, *čto* 1b, 2d, *umnožiše* 1b, *stužajučei* 1b, *vnegda* 1b, 2b, *vnuši* 1c, 3c, *v’nmi* 1c, *vnidu* 1c, *smeše se* 1c, *vskorê* 1d, *vsêmъ* 2a/b, *vzraduju se* 2b, *vspetъ* 2b, *trpênie* 2b, *ptica* 2d, *ustni* 2d, *prizri* 3a, *kto* 3b, 5c, 19d, *srebra* 3b, *shrani* 3b, *prisno* 3b, *skrbi* 3d, *sudbi* 4c, *zlaêa* 4d, *istrg me* 5a, *tučni* 5a, *sъ grêšniki* 6b, *vznesu* 6c, *vsêhъ* 7a, *vstani* 8a, *vskuju* 10b, *po vsei* 11a, 13b, *vžeda* 14b, *grêšnici* 15b, *upvaju* 21d, *bezdna* 24b, *telca* 25c itd.

2. 2. Bilježi apostrof – 469 mjesta, i to najčešće:

a) na granici prefiksa i korijena: *s’braše* 1a, *v’čnetъ* 3b, *v’z’mête* 5c, *s’mučênъ* 6d, *s’bra* 10a, *vz’lačutъ* 13d, *s’hraniti* 28b,

b) za obilježavanje slogotvornog *r* i *l*: *žr’tvu* 1b, *uml’ku* 26a, *ispl’nenie* 22d, *gr’dinu* 23c,

c) između dva konsonanta: *sud’bi* 2b, *trepêt’na* 3d, *v’z’mête* 5c, *množ’stvomъ* 7c, *r’vnui* 8c, *krot’ci* 8c, *suet’na* 9b, 10a, *kon’ca* 12c, 18a, *v’skuju* 15b, *č’stno* 16d, *st’blie* 20a, *pril’pê* 23d, *p’čeli* 28a.

2. 3. Štapić u sredini riječi bilježi samo u 20 primjera: *lvъ* 1d, *odbžditъ* 2d (*ъ* je na kraju retka), *sъstaviti* 4d, *žbzъ* 5c, *vъzraduju se* 6d, *rъci* 8a, *žblčъ* 16a, *sъsuditъ* 16c, *dbždb* 16d, *vъspoju* 23c, *sъstavête* 28b, *vъzljubihъ* 28d...

2. 4. Vokalizira *poluglas* u 15 primjera: *tamъ* 1b, *vsaku* 1d, *vsakъ* 2a, *sasudi* 2a, *v'saku* 4c, *sasudъ* 7a, *daždb* 15b...

2. 5. Znak za *poluglas* (najčešće apostrof) piše na nepravilnom mjestu – 60 primjera, i to najčešće na granici prefiksa *is-/iz-* i korijena: *is'pravi* 1c, *iz'bavi* 1d, 6d, 7b, 25d, *iz'miju* 1d, *v'razêhъ* 1d, *iz'bavljajućumu* 1d, *g'nêvomъ* 1d, *is'tini* 2d, *sed'mericeju* 3a, *as'pidъ* 3a, *iz'baviši* 4b, *s'motriše* 5a, *pos'mêjut'mi* 5c, *iz'gonečei* 15d, *roz'gi* 19b, *v'rême* 23d, *iz'bi* 25a, *iz'bavet se* 26b, *iz'mêni* 26d... Ponekad na nepravilnom mjestu piše i *ъ*, najčešće na kraju retka, da bi se popunilo prazno mjesto: *sъta* 8b (*Bezakonie pomisli na loži svoemъ i sъta na vsakom puti ne blazê* Ps 35, 5), *pomišъlahu* 10a (*N(a) me pomišъlahu* Ps 40, 8), *sъvoei* 23d (*êko sъždetъ g(ospod)ъ sionъ i êvit'se v'sl(a)vê sъvoei* Ps 101, 17).

Da je kod pisanja znaka za *poluglas* postojala određena nesigurnost, pokazuju primjeri pisani na različite načine: *vstani* 1d, *v'stani* 1d, *vzraduju* 2b, *v'zraduju* 2b, *v'skuju* 10b, 17b, *vskuju* 10b, 17b, *končini* 13d, *kon'čini* 13d, *v'zljubihъ* 29d, *vъzljubihъ* 28d...

2. 6. Leksemi koji u suvremenom hrvatskom jeziku u završnom slogu imaju tzv. nepostojano *a*: u BrAc pišu se s ' ili bez ikakvog znaka za *poluglas*, dok za vokalizaciju nema ni jednog primjera: *koncъ* 2b, *kon'cъ* 4b, 14a, *vêncъ* 4d, 14d, *telcъ* 6c, 12a, *tel'cъ* 12c, 25b, *veprъ* 19b, *vêr'nb* 21b, *divnb* 22b, 28b, *ognъ* 33b, *vêrnъ* 34b... U većini hrvatskoglagoljskih kodeksa takve se riječi pišu s *a* ili sa štapićem na tom mjestu, osim u *Brevijaru Vida Omišljanina* koji u takvim primjerima ne piše nikakav znak: *korabl'* 18b, *tvorc'* 21c, *pavlъ* 81c, *vêncъ* 243b. „Vjerojatno se tu radi o nekoj razvojnoj tendenciji (možda lokalno krčkoj) koja u kasnijemu razvoju nije imala uspjeha. Potvrđuje to i stanje u I. vrbničkom brevijaru i vatikanskom misalu Borg. Illirico 4 gdje je tendencija pisanja bez ikakva samoglasničkoga znaka mnogo jače izražena i dosljednije provedena“ (Mihaljević 1997:133).

3. Pisanje znaka za *poluglas* (ъ i ') u prijedlozima:

3. 1. Kod prijedloga *vъ* ispred suglasnika najčešće ne piše nikakav znak za *poluglas* – 103 primjera: *v kupa* 1a, 4c, 8b, *v skorê* 1b, *v skrbi* 1b, *v semr'ti* 1d, *v sionê* 2b, *v sr(db)ci* 2d, *v žilici* 3b, *v životê* 3d, *v cr(b)kvi* 5b, *v krêposti* 6c, *v rukahъ* 6d, *v m(o)l(i)tvu* 7d, *v gorahъ* 12a, *v konobъ* 14a, *v silu* 16c, *v sionê* 17d, *v mêru* 19b, *v lêpotu* 22b, *v domu* 22b, *v sn'mê* 25b, *v pustini* 26a, *v rizu* 26d, *v taine* 33a, *v ezicêhъ* 35a, *v rukahъ* 35a...

3. 2. Često piše ‘ u istom položaju – 76 primjera: *v’zakonê* 1a, *v’priishodičihъ* 1a, *v’sr(dъ)ci* 1c, *v’pečalehъ* 2b, *v’načinanihъ* 3a, *v’kon’ci* 4c, *v’glubini* 15d, *v’dvorê* 6c, *v’ponošenie* 15d, *v’prerêkanie* 19b, *v’starosti* 22b, *v’pustini* 23d, *v’načetkъ* 23d, *v’ishodê* 27c, *v’glavu* 28b, *v’noči* 29a, *v’strunahъ* 35b, itd.

3. 3. Na istom mjestu bilježi ъ, posebice ako riječ iza počinje vokalom ili konsonantom *v*, npr. *vъ uši* 3d, *vъ vrêtiče* 15d, *vъ višnihъ* 22b, *vъ isp(o)v(ê)di* 22c, *vъ ezicêhъ* 4b, 22d, 26b, *vъ er(u)s(oli)mlê* 23d, *vъ vrata* 23c, *vъ vsakomъ* 28c, *vъ oprav(b)dani* 28c, *vъ vêkъ* 30a, *vъ ezicê* 32d.

3. 4. *Poluglas* se vokalizira najčešće ispred suglasnika *v*: *va v(ê)kъ* 2d, 3a, 3b, 4c, 4d, 5c, 6d, 20a, 21c, 24a, 28a, 29b, *va voli* 6d, *va vr(ê)me* 7b, *va vêrê* 7c, *va vrêtiče* 8a, *va vratehъ* 15d, *va veseli* 23b, *va velikihъ* 31c, ali i ispred vokala *u*, *o*, *i*: *va ustêhъ* 1c, 7b, 7c, *va užasê* 7a, 27d, *va utrobu* 26d, *va oblacêhъ* 3d, *va obili* 6d, *va osênajučihъ* 28b, *va oprav(b)dani* 28d, *va oblasti* 32b, *va ognъ* 33b, *va istlênie* 6d, *va ime* 7c...

3. 5. Prijedlog *kъ* – najčešće ne piše nikakav znak za *poluglas*: *k tebê* 1c, 5a, 5c, 7a, 7b, 23c, 33c, *k nemu* 7d, a nešto manje primjera ima *k’* i *kъ*: *k’ m(ъ)nê* 1a, 3c, *k’ bolêzni* 16a, *k’ bezakoniju* 16a, *k’ tebê* 33d, *kъ iskrnemu* 2d, 5c, *kъ g(ospod)u* 4b, 5b, 30d, *kъ g(ospode)vê* 17d, *kъ m(ъ)nê* 23c, *kъ avramu* 25a, *kъ eziku* 30c...

3. 6. Prijedlog *otъ* najčešće piše bez ikakva znaka za *poluglas*: *ot čr’toga* 4c, *ot načet’ka* 4c, *ot meteža* 7a, *ot ruki* 7a, *ot semr’ti* 7c, *ot vsêhъ* 7d, *ot ruku* 8a, *ot zlobъ* 8a, *ot premaganiê* 12d, *ot stužaniê* 12d, *ot br’niê* 15d, *ot zaprêçeniê* 19c, *ot tebe* 19c, *ot grada* 23c, *ot glasa* 23d, *ot istlêniê* 24a, *ot zapadъ* 24a, *ot ezika* 24d, *ot ezikъ* 25d, *ot stranъ* 25d, *ot z(e)mle* 26c, *ot gonečihъ* 26d, *ot svakoga* 30c, *ot selê* 31a, *ot sêti* 31a, *ot siona* 31b, 32b, *ot ploda* 31d, *ot pêsny* 32c, 32d, *ot pečali* 33d, *ot zapadъ* 24a, a iznimno *ot’nasъ* 1a, *otъ ezikъ* 19d, *otъ srêdi* 24b...

3. 7. Prijedlog *sъ* – gotovo je podjednak broj primjera u kojima nema nikakva znaka za *poluglas* i onih u kojima bilježi apostrof: *s bogatimi* 2c, *s n(e)b(e)se* 3a, 3d, 20b, *s mnoju* 8c, *s toboju* 17a, *š nimъ* 23c, *s’strahomъ* 1b, *s’mnoju* 16a, 30c, *s’goručimi* 30c, *s’nami* 31a, *s’nimъ* 4a, *s’prepodobnimъ* 4a, *s’rados’tiju* 4d, *s’nimi* 19d, *s mnoju* 31b, štapić piše prilično rijetko: *sъ šumomъ* 2b, *sъ soboju* 23c, *sъ o(tъ)ci* 25b, *sъ mnoju* 26c, 26d...

3. 8. Prijedlog *predъ* – podjednako bilježi ‘ i ъ: *pred’toboju* 1c, 4c, *pred’nimi* 3b, 3d, *pred’nimъ* 8b, 19b, 20b, *pred’mnoju* 4a, *pred’licemъ* 4b, 8a, *predъ oči-ma* 1c, 3a, 4a, 8b, 23c, *predъ toboju* 2c, 16a, *predъ licemъ* 2c, *predъ boečimi* 5b, *predъ gonečim’me* 8a, *predъ eprêtomъ* 19b, *predъ g(ospodo)mъ* 27d, *predъ vsêmi* 27d, a iznimno *pred licemъ* 20a.

4. Na granici naglasna riječ + enklitika u Psaltiru BrAc gotovo je podjednak broj primjera s ‘ ili bez ikakva znaka za *poluglas*: *počit’ se* 1a, *poruga-et’ se* 1a, *v’zgorit’ se* 1b, *v’zveselet se* 1c, *gonečih’ me* 1d, *krêpit’ se* 2c, *posramit’ se* 3b, *priêt’ me* 4a, 6c, *dal’ mi esi* 4b, *tvar’ že* 4b, *paset’ me* 5b, *iscêlil’ me esi* 6c, *boručim’ se* 7d, *gonečim’ me* 8a, *utrudih’ se* 15d, *potopit’ me* 15d, *ustrasêt’ se* 24b, *vên’čal ni esi* 1d, *isp(o)vêm se* 2a, *ne obrêcet se* 2d, *v’zneset se* 3a, *s’končajut se* 4b, *az’ že* 15d, *az že* 6d, *upodobih se* 23d, a Ъ nalazimo iznimno rijetko *obidetъ te* 1d, *izbavilъ e esi* 5a, *obimetъ e* 8a.

Ako se usporedi pisanje znaka za *poluglas* u BrAc s PsLob i PsPar, može se zaključiti da se u BrAc on piše pravilnije, odnosno, dosljedno se na kraju riječi bilježi štapić, nema puno primjera za vokalizaciju *poluglasa*. U Ps Lob štapić i apostrof ne razlikuju se po svojoj funkciji, podjednako se rabi i jedan i drugi znak, a na kraju riječi, ipak, prevladava štapić: *b(la)ž(e)nъ* 1r, *m(u)žbъ* 1r, *pomočnikъ* 8v, *gorъ* 9r, *vragъ* 10r, *pogibnutъ* 23r, *azъ* 27r, *upvahъ* 27r... U sredini riječi štapić je vrlo rijedak, i to obično iza ili ispred slogotvornog *r* i *l*, npr.: *otvrъzem* 1r, *rъci* 21r, *stlъpi* 49r, *grъlica* 56r, *mlъnie* 64r. Vokalizacija je *poluglasa* češća u PsLob nego u PsPar, npr. *sa sanmom* PsLob 15v, *s’ s’ n’ mom’* PsPar 18r, *sa mnoju* PsLob 21r, *s’ m’ noju* PsPar 22v, *tamanъ* PsLob 21r, *tm’ nъ* PsPar 22v, *pl’zakъ* PsLob 21r, *pl’zъkъ* PsPar 22v, *lastъ* PsLob 21r, *l’s tъ* PsPar 22v, *sabraše* PsLob 21v, *sbraše* PsPar 23r, *va udolê* PsLob 56v, *v’ udolê* PsPar 50v...

PsPar na kraju riječi češće piše apostrof (‘) nego štapić (Ъ), i to posebice pri kraju Psaltira redovito na kraju bilježi samo apostrof: *s’voih’* 50v, *nič’* 51r, *es’ m’ az’* 51r, *v’zvah’* 51r, *s(ve)tih’* 51v, *iz’ b’ ranim’* 52r, *moim’* 52r, *mimoidet’* 53v, *prêidet’* 53v, *gr’ dim’* 55r... U sredini riječi štapić se nalazi vrlo rijetko: *sъkudêl’ nika* PsPar 7v, *vъz’ veselet’ se* PsPar 23v (štapić je na kraju retka da bi se popunilo prazno mjesto), *pъče* PsPar 50v...

III. Pisanje jata **Ѣ** (ê)

U hrvatskoglagoljskim je tekstovima grafija **Ѣ** za ê prilično dobro očuvana sve do 15. stoljeća, ali se već rano pojavljuju i refleksi ê – ekavski i ikavski, npr. u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle*², *Pazinskim fragmentima*³ i *Splitskom fragmentu*⁴. Na temelju proučavanja hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa

² V. Grabar 1972.

³ V. Grabar 1973.

⁴ V. Štefanić 1957.

M. Mihaljević je zaključio da se *ê* može pretpostaviti kao dio glasovnog sustava. Pravilna uporaba znaka **Ѣ** za *ê* najbolje je očuvana u MVat₄, BrVb₁, BrLab i PsPar, iako i u njima ima refleksa, ali su sporadični. Nešto je više refleksa, iako još uvijek malo u BrVO, BrPm, MNov.⁵ Također se i u tekstu *Muke po Mateju* u većini naših misala može pretpostaviti da je glas *ê* još uvijek jedinica glasovnog sustava, a ne samo grafem. Naime, u većini misala znak **Ѣ** se pojavljuje češće nego odgovarajući znakovi za *e* i *i*. Jedino u MNew, MVat₈ i MHrv znakovi su za *e* i *i* češći nego znak za *ê* (Šimić 2000:32).

1. U korijenu – već se na prvi pogled može uočiti da BrAc pravilno piše znak **Ѣ**, odnosno, da je to pravilan crkvenoslavenski jezik bez mnogo ekavskih i ikavskih refleksa toga glasa: *grêšnihъ* 1a, *vrême* 1a, *svêstъ* 1a, *gnêvnъ* 2a, *strêli* 2a, *vên'čalb esi* 2a, *trpênie* 2b, *grêšnikъ* 2c, *potrêbitъ* 2d, *prosvêti* 3a, *ne otmêtae* 3b, *bolêzni* 3d, *v'zvêcaetъ* 4b, *nêsutъ rêči* 4c, *po srêdê* 5b, *sêni* 5c, *utêšista* 5c, *bêdъ* 5d, *dêla* 6b, *vъ lêpotê* 6c, *prosvêti* 7a, *razdêliše* 8a, *va vêki* 8d, *sêtue* 9a, 10b, *rêhъ* 9d, 17c, 27d, *v'hlêbъ* 10a, *prêstolъ* 10d, *rastlêše* 12c, *krêposti* 14a, *prêzde* 16d, 17b, *po žrêbu* 18b, *kolêna* 18b, *v sêni* 20d, *lêta* 21c, *velъlêpota* 22d, *v' mêsto* 24b, *bolêznъ* 27d, *v'zdrêma* 28c, *svêdêniê* 30a, itd.

U tom je pogledu cijeli Psaltir pisan ujednačeno, tj. nema nikakve razlike između početka i kraja Psaltira, što bi moglo poslužiti kao argument da ga je pisala jedna ruka. Ekavski je utjecaj neznatan, tj. nalazimo svega tri primjera: *sedi* 27a, *ne videtъ* 27c, *tr'pelivъ* 34b. Za ikavski nema ni jedne potvrde. Da je pisac Psaltira BrAc dobro poznao jezičnu normu u vezi s glasom *jat*, potvrđuje i činjenica da ima vrlo malo primjera u kojima **Ѣ** bilježi na mjestu etimološkoga *e*: *mladêncъ* 2a, *mladênce* 4c, 27d, 32d, *mladêncemъ* 29d. Dakle, od ukupno 616 leksema s *ê* u korijenu u BrAc je u 613 očuvan *ê*, a samo 3 leksema imaju ekavski refleks toga glasa: *sedi* 27a, *videtъ* 27c, *tr'pelivъ* 34b, dok ikavski ne nalazimo u tim primjerima.

2. U prefiksima je stanje nešto drugačije, tu dolazi do izražaja više ekavski utjecaj, što bi moglo govoriti o provenijenciji našeg Psaltira. Prefiks *pre-* pisan je na tri različita načina – *prê-*: *prêstolê* 2a, *prêstolъ* 2a, *prêsêditъ* 2c, *pri-*: *pri-zriši* 2c (stsl. *prêzrêti*), *privlêčetъ* 2c, *priklonit se* 2c, ali najčešće ekavski *pre-*: *prêlêzu* 4a, *prepoêsa* 4a, 6d, *prerêkaniê* 4b, 7a, 19c, 25c, *premlči* 26c, *predъ* 6a, 16a, 18a, 19b, 21b, *ne predaždъ* 6b, 29d, 26c, 27d, *ne predai* 17c, *prepodobnihъ* 8d, 27d, *prepodobni* 6c, 11d, 31d, *prepodobnъ* 7b, 34c, *prevznoseča* 9a, *prev'zneset' se* 16d, *predastъ* 10a, *prepoêši* 10d, *prepoêšut se* 14d, *premudrosti* 12b, *pretr'pêlъ* 13a, *prebivaetъ* 14a, 27b, 28a, 29b, *pregrêšeniê* 15d, *prezrê* 18d, *ne prem'lči* 19d, *preidutъ* 20d, *preklonit se* 24b, *prevrati* 25a, *neprehodnê*

⁵ O tome v. Mihaljević 1991:58, Pantelić 1967.

26b, *preispodnih* 33a, *uži prepeše* 33b (PsLob ima *prêpêše*, a PsPar *pripeše*), *prehodateb* 34a, *preukrašeni* 34a. Ista je tendencija prisutna i u *Muci po Mateju* – u većini misala značajniji je utjecaj ekavizama nego ikavizama, pa i u najstarijem misalu Vat₄.

Brojčani podaci mogu točnije potkrijepiti tvrdnju o dosljednom bilježenju **Ě** na pravilnom mjestu u Psaltiru BrAc samo za pisanje **Ě** u korijenu riječi. Da bi se ti podaci mogli uspoređivati s drugim rukopisima, stavljeni su u suodnos s dva najpoznatija hrvatskoglagoljska Psaltira – *Lobkovicovim* iz 1359. godine i *Pariškim psaltirom* iz 1380. godine.

Tablica I. – pisanje **Ě** u korijenu riječi⁶

	brojčano			postoci				
	ê	e	i	ê	e	i	ukupno	hiper
BrAc	613	3	0	99,5	0,48	0	616	10
PsLob	366	229	3	61,2	38,2	0,5	598	154
PsPar	559	14	1	97,38	2,43	0,17	574	9

Kao što je vidljivo iz tablice, najviše je ekavskih leksema u PsLob: *svetb* 1r, 2r, *grešnih* 1r, *drevo* 1r, *zelo* 2v, *dela* 4r, 16v, *zvezdi* 4r, *posečaeši* 4r, *delehb* 4v, *grešnikb* 4v, *hleba* 7r, *mesto* 7r, 18r, *razdeli* 8v, *postideše* 13r, *trpehb* 14v, *zaveta* 15r, *bedb* 18r, *greha* 19r, *strelati* 23r, *bolezni* 26v, *strelj* 29r, *ceni* 31v, *vekb* 39r, *stenu* 39r, *telesi* 61v, *verni* 74r, *srede* 76r, *semena* 83r, *sasečety* 84r.

Ikavizmi se u PsLob rijetko pojavljuju: *proliti* 6v, *postidiše se* 34v, *gniva* 74r.

U PsLob karakteristično je često pisanje *ê* na mjestu etimološkog *e*: *v nêduzi* 27r, *vznêse me* 38v, *prêklonênu* 39r, *lovêcihb* 61r, *o dêsnuju* 61v, 72v, 73v, *vzvêliči se* 72r, *inoplêmennici* 72v, *pêčali* 72v, 76r, *klêt se* 74r, *stvorêni* 74r, *knêzi* 75r, 76v, *veselêcu se* 75r, *srêbro* 75r, *vzvêselih se* 82v, *o rêkših me* 82v, *rêkuty* 83r, *ne vznêsi* 84r, gotovo redovito piše *nê* umjesto *ne*, npr. 34v, 39r, 75r, 82v, 84r.

U PsPar *ê* se nalazi na pravilnom mjestu: *grêš'nihb* 7r, *drêvo* 7r, *svêst'* 7r, *gnêvomy* 7v, *is'cêli me* 8v, *vên'čal' i esi* 8v, *črêva* 16v, *s'rêdê* 16v, *krêpos't'* 16v, *mês'to* 20r, *pribêžiča* 20r, *mês'ta* 24r, *nas'lêdet'* 24r, *hlêhb* 27v, *bêgae* 34r,

⁶ Da bi se doblili što precizniji podaci za sva tri Psaltira, uzeti su identični dijelovi (isti uzorak). Ukupan broj se leksema razlikuje stoga što su neki leksemi pod titlom pa su izostavljeni, kao i stoga što je ponekad nečitljiv dio teksta, posebice u BrAc.

razdéli 34r, *vrême* 40v itd. Ekavski se utjecaj očituje u sljedećim primjerima: *sede* 7r, *trpeliv* 9r, *ne sed* 18v, *ne sedu* 18v, *sedi* 67r, *ne videtb* 68r. Ikavizmi su iznimno rijetki: *po štidiše se* 33v.

3. Imperativ u BrAc: kod tih je oblika u 1. i 2. licu množine potvrđeno širenje formanta *-ê-* na glagole *i*-konjugacije gdje se nastavak *-ête* pojavljuje znatno češće nego očekivani nastavak *-ite*. Ta je tendencija poznata još od 12. i 13. stoljeća u najstarijim hrvatskoglagojskim fragmentima (Mihaljević 2005). Primjeri: *ljubête* 1b, *otstupête* 1d, *hv(a)lête* 5b, 32a, 34c, 34d, 35b, *sl(a)vête* 5b, *v'zljubête* 7a, *veselête* 7b, 23a, *dadête* 14d, *ne vzosête* 17c, 23b, *ne v'zdvizête* 17c, *ne g(lago)lête* 17c, *priklonête* 18a, *v'strubête* 19c, *slišête* 19c, *izbavête* 19d, *v'zvēstête* 22d, *hodête* 22d, *poklonête* 22d, 23a, *v'zvēstête* 24d, *utvr'dête* 24d, *ičête* 24d, *uklonête* 29d, *prosête* 30d...

4. U gramatičkim je morfemima kod imenica i zamjenica *ê* dobro očuvan, primjerice u lokativu singulara *a-osnova* i *o-osnova*: *v' zakonê* 1a, *v' mirê* 1c, *v' kupê* 1c, *v' adê* 1d, *o b(o)zê* 4a, 26c, *po srêdê* 5b, 26d, *na mêtê* 5c, *v' krovê* 6a, *v' dvorê* 6c, *va užasê* 7a, 27d, *na odrê* 10a, *v' neduzê* 10a, *v' glasê* 10a, *v' ishodê* 27c, *v' strasê* 29d, *na sudê* 30d, *na prêstolê* 31d, *na mêtê* 31d, također i u akuzativu dvojine *a-osnova*: *nozê* 4a, 5a, 27c, *rucê* 4a, 5a, 6a, 6d, 10a, 27c...

U lokativu je množine glavne promjene imenica u muškom i srednjem rodu dobro očuvan gramatički morfem *-êhь*: *v' dëlêhь* 2b, 22a, *vь ezicêhь* 2b, 22d, 26b, 31a, *va oblacêhь* 3d, 5c, *v' grêsêhь* 12b, *po vrazêhь* 10c, *v' mêrilêhь* 14b, *v' dvorêhь* 22b, 32a, 27d/28a, 30d, *v' selêhь* 28a.

U imenica koje idu po *i-deklinaciji* nije došlo do preklapanja s glavnom promjenom, odnosno, one dobro čuvaju gramatički morfem *-ehь*: *v' pohotehь* 2c, *v' putehь* 3a, 31b, *v' pečalehь* 2c, *v' guslehь* 22a, *v' ljudehь* 26b, *v' zapov(ê)dehь* 27b, 29b.

Do pomaka je došlo jedino kod imenica *s-osnova* srednjeg roda koje su preuzele gramatički morfem *-êhь* iz glavne promjene: *na n(e)b(e)sêhь*, 30d, *v' sl(o)v(e)sêhь* 12b, 28c, 30b, *v' čudesêhь* 28c.

IV. Refleks glasa ę

Staroslavenski je prednjojezični nazal ę u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika dao *e*, primjerice u misalima 14. i 15. stoljeća: *načet* MVat₄ 74c, *načetb* MRoč 63c, MNov 75c, *s kletvoju* MVat₄ 75c, *raspeše* MVat₄ 76c, MHrv 74a... Kolebanja su prisutna u osnovi *priêti* (stsl. prijêti) *priêt* MVat₄ 74a, *priêm* MVat₄ 76b i *priem* MVat₄ 76d, *priemše* MVat₄ 75d, dok

ostali misali u istoj osnovi imaju uvijek: *priěmь* MRoč 65d, MKoph 69a, itd. U hrvatskoglagojskim neliturgijskim su tekstovima vrlo česta kolebanja između *e* i *a* u tim primjerima, tako u *Kolunićevu* i *Petrisovu zborniku*.⁷ Prijelaz *ę* u *a* spada među temeljne čakavske odlike, i to po formuli: *j, č, ž + ę = a*: npr. jazik < *jęзыкъ*, počati < počęti, žati < žęti (Moguš 1977:35).

U Psaltiru BrAc u osnovama *začęlo* i *začęti* nalazi se *e*: *začęty* 2a, 12b, *ot začęla* 18a, dok je u osnovama *pojęti* i *prijęti* vidljiv utjecaj čakavskog te redivito nalazimo: *poět' me* 4a, *poětъ* 19a, *priětъ* 10a, 11b, 14c, 26a, itd. Ovi primjeri ukazuju da rukopis pripada sjevernoj skupini rukopisa.

V. Slogotvorno r i l

U staroslavenskoj se pisarskoj tradiciji slogotvorno *l* i *r* bilježilo u obliku *likvida + poluglas*, kakvo se pisanje prenijelo i u hrvatskoglagojske tekstove. Međutim, vrlo brzo dolazi do poremećaja u pisanju *vokal + likvida* u hrvatskim latiničkim spomenicima, već od *Šibenske molitve* iz 14. stoljeća, što upućuje na pretpostavku da se samoglasni element nalazio ispred likvide. I u najstarijim spomenicima pisanim latinskim jezikom naše se sonantno *r* i *l*, npr. u antroponimima i toponimima, pisalo s popratnim vokalom (Malić 1972:113).

Nije lako odrediti u kojim je etapama u razvoju hrvatskog jezika došlo do zamjene slogotvornog *l* u *u*. Prema D. Malić slogotvorno *l* od 14. stoljeća postupno prelazi u *u* što je vidljivo u latiničkim spomenicima. U hrvatskoglagojskim se tekstovima ta promjena odražava nešto kasnije. U najstarijoj hrvatskoglagojskoj pjesmarici iz *Pariškog zbornika* sonantno *l* i *r* piše se bez popratnih vokala, sa znakom za *poluglas* ili bez njega (Malić 1972:113). U *Newyorškom misalu* potvrđen je refleks *ul*, i to rukopis ruke D, i nekoliko primjera rukopis ruke C.⁸ U *Petrisovu zborniku* također je *l* očuvano bez promjene dosljedno u svim dijelovima, a u *Korizmenjaku Kolunićeva zbornika* zamijenjeno je svako 11. *l*. Iz toga S. Damjanović zaključuje da su u hrvatskoglagojskim tekstovima 15. stoljeća zamjene *l* vrlo rijetke i vrlo raznorodne: *u, ul, lu, ol, li, le, al, 0* (Damjanović 1984:64). U Psaltiru BrAc slogotvorno je *l* dobro očuvano bez promjene, a iza njega se najčešće nalazi apostof ili nema nikakva znaka za *poluglas*: *sl'zami* 1d, *plna* 3a, *pl'tъ* 3c, 13b, *ispl'ni* 3d, *ml'nie* 3d, *v' sl'nci* 4c, *dl'gotu* 4d, *ne preml'či* 6b, *uml'čahъ* 7b, *uml'čahъ* 12a, *pl'zkb* 8a, *kl'nučei* 8d, *v' stlpěhъ* 11c, *stl'pъ* 14a, *hl'mi* 14d, 16c, *dl'gotu* 22b, *tl'sti* 34a/b, *ml'nieju* 34a. U pr. *žbъčъ* 16a i *slbъna* 19b bilježi se štapić, jer se nalazi na kraju retka.

⁷ V. Damjanović 1984:67–68.

⁸ O tome v. Corin 1991:254–255.

Jedina je iznimka primjer *st'leče – ti st'leče gl(a)vi zmiê velikago* 17c (Ps 73,13) gdje je slogotvorno *l* dalo *le*.

I dok se u hrvatskim latiničkim tekstovima već od 14. stoljeća uz slogotvorno *r* nalazi popratni vokal (*a* ili *e*), u hrvatskoglagoljskim je tekstovima sve do konca 15. stoljeća *r* pisano bez popratnih vokala, odnosno samo sa znakom za *poluglas*. U Psaltiru BrAc slogotvorno se *r* također bilježi bez popratnih vokala (*a* ili *e*), odnosno sa znakom za *poluglas* (´) ili bez: *ne vskrsnutъ* 1a, *v skr-bi* 1b, *teškosrdi* 1b, *žr tvu* 1b, *mr'zity* 1c, *gr'tanъ* 1c, *vrhъ* 2a, *prs'tъ* 2a, *vskrsni* 2c, *svr'šaetъ* 4a, *ot čr'toga* 4c, *čr'vъ* 5a, *kr'vi* 6a, *mr'tvъ* 7a, *trnъ* 7b, *skr'bi* 7d, *pr'vie* 18a, itd. Iznimka su sljedeći primjeri: *gridinu* 3c, *gridine* 8c, (ali i *gr'dinu* 7b).

VI. Suglasnici

VI. 1. Pisanje đerva HP (j)

Znak **HP** se u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća pojavljuje samo u stranim riječima, uglavnom na mjestu grčkog i latinskog *g* ispred prednjeg vokala, kao i u kanonskim staroslavenskim tekstovima, npr. u riječima: *anjelъ*, *evanġelie*, *ġitsimanija*, *leġionъ* itd. Kasnije ga nalazimo i na mjestu praslavenskog *d + j*, i to prvi put u *Splitskom fragmentu misala* (Štefanić 1957:107). U tom se položaju u našim tekstovima pojavljuju tri načina zapisi-vanja: 1. tradicionalno staroslavensko **Ѣ**, 2. pisanje **HP**, 3. pisanje samo susjednih vokala. Tradicionalno pisanje *žd* posve prevladava u sljedećim rukopisima: MVat₄, BrVb₁, BrVO, PsLob i PsFr (Mihaljević 1991:39). Također i u Psaltiru BrAc, npr.: *viždbъ* 2b, *slažd'se* 4c, *dažd'* 4c, *postiždu* 7a, *tuždemu* 10d, *razždajuće* (!) 11b (*Tu bolêzni êko razždajuće*), *ugoždu* 13b, *meždurami* 15b, *suždu* 17c, *odъždi* 18d, *gospoŹde* 30d, *svziŹdetъ* 31b, *posaŹdu* 31d, *v'zdêŹdaite* 32a, *ograŹdeniê* 33c, *hoŹdahъ* 33c, *takoŹde* 34d itd.

ĵ se u Psaltiru BrAc nalazi samo u stranim riječima, isto kao u fragmentima 12. i 13. stoljeća: *anj(e)lъ* 7d, *anj(e)l'ski* 18c, *anj(e)li* 18d, *ĵevalъ* 19d (Ps 82,8 *ĵevalъ i amonъ*, suvremeni hrvatski: Gebal), *anj(e)lomъ* 22a, *lev'ĵiinъ* 32b, *anj(e)li* 35a, itd.

Iz navedenih se primjera može zaključiti da se u BrAc iznimno dosljedno bilježi dvoslov *žd* za staroslavenski refleks skupine *dj.

U PsLob i PsPar nije očuvan tako tradicionalan način pisanja *žd* na mjestu *d + j*. U PsPar na mjestu *d + j* najčešće se piše *žd*, npr. *dažd'* 39r, *tužd'* 40v,

žež'dju 41r, odž'di 46r, ali od sva tri Psaltira jedino on bilježi *ǰ* na tom mjestu, npr.: *vij'* 10r, 74r, *prêje* 26v, *ishojaše* 27v, 39r, *tujemu* 29r, *rajajuće* 30v, *ugoǰju* 34v, *mimohojaše* 39r, *mejju* 39r, *sujju* 44r, *r'ǰi* 46v, *gos'poǰe* 75v.

Prema istraživanjima M. Mihaljevića pisanje *ǰd* umjesto praslavenskog *d + j* u većini je rukopisa samo čuvanje tradicije. "To čuvanje (...) jače je u sjevernoj skupini (Krk, Istra). Sigurno je da je glasovna realizacija praslavenskog skupa *d+j* glas *ǰ*. To pokazuje varijacija u grafiji koja je rezultat sudara pisarske tradicije i glasovne relaizacije" (Mihaljević 1991:44). Iz svega se može zaključiti da i Psaltir BrAc pripada sjevernoj skupini kodeksa (MVat₄, BrVb₁, BrVO, PsLob, PsFr) koja bolje čuva staroslavensku pisarsku tradiciju.

Od 14. stoljeća znak **HP** označava glas *j* bez obzira na njegovo podrijetlo, a taj glas nije uvijek pisan samo tim znakom nego često i znakom **ǰ**, kao što potvrđuju primjeri iz Psaltira BrAc: *podai* 6d, *raduite se* 7b, *boite se* 7d, *svoi* 7d, *tvoimi* 12a, *iosipa* 19b, *zaicemь* 24c, *moisêi* 25a, *zaimodav'cь* 26c, itd. U tom položaju u BrAc ne nalazimo *ǰ* kao u nekim našim rukopisima npr. *ubijstvo* MVat₈ 86a, *vojini* MBer 60b, *pijte* MHrv 72a, *ǰidućim* MHrv 72a, itd.

Između dvaju vokala od kojih je drugi *e* ili *i* glas *j* se u BrAc uglavnom ne bilježi: *svoimь* 1a, *svoego* 1b, *tvoeju* 2a, *moe* 5b, *zaeše* 14c, itd.

Glas **ǰ** na početku se obično čitao kao *je*, ali se bilježilo samo **ǰ** npr. *ezici* 2b, *elenь* 10a, *edinoroždb* 6c, *elenemь* 24c, itd.

VI. 2. Znak **ϕ**

U našim je tekstovima znak **ϕ** označavao glas *f* i sve do 15. stoljeća nalazi se samo u stranim riječima: *antifonь*, *efifanija*, *fratar*, *filosofь*, *Filipь*, a od 15. stoljeća sporadično se javlja i u domaćim riječima, najčešće u riječi *ufati* i *ufanje*. U Psaltiru BrAc ne nalazimo znak za glas *f*, odnosno u stranim i u domaćim riječima on je posvuda zamijenjen znakom za glas *p*: *up(ь)vaite* 1b/c, *up(ь)vajućei* 1c, *up(ь)vanie* 5a, 9c, 14a, *eprêmь* 14a, *eprêmovi* 18b, *eprêtomь* 19b, *pênikь* 22b, *paraona* 32a, 32b, itd.

Po tom se Psaltir BrAc potpuno slaže s PsLob, odnosno on također uvijek ima znak za glas *p*, dok se Ps Par po tome razlikuje od dva druga Psaltira: od ukupno 104 primjera on u 82 primjera piše *p*, a u 22 piše znak *f*, i to samo u riječi *ufati* i *ufanie*: *ufaju* 34v (Ps55,5), *ne ufaite* 36v (Ps 61,11), *ufaet* 37v (Ps 63,11). Zanimljivo je da u PsPar pri kraju Psaltira od Ps 141. nadalje nalazimo redovito *f*: *ufanie* 81r (Ps141,6), *ufah'* 81v (Ps142,8 i 143,2), *ufajućee* 83v (Ps146,11).

U tekstu *Muke po Mateju* u većini naših misala 14. i 15. stoljeća također prevladava glas *p*: *kaēpi* MVat₄ 73c, MNov 74d, MKoph 67b, *parisēi* MVat₄ 75a, Roč 64a, MLab₁ 66d, *vlaspimija* MVat₄ 75b, MRoč 64b, itd. Glas *f* pojavljuje se sporadično, i to u primjerima: *kaifē* MBER 58a, MRoč 62d i MOxf₂ 74c i *k'kaēfē* MBER 59b, te MNew *kaiſe* 82b, *ka kaifē* 84a.

VI. 3. Alternacija v/b

U tim je primjerima u Psaltiru BrAc vidljiv utjecaj grčkog predloška, tj. u stranim riječima prevladava *v*: *herovimь* 3d, *na herovimē* 19b, *livn'skie* 6c, *livna* 16d, *avramlimь* 11b, *oriva*, *ziva*, *zevêê* (Ps 82,12) 20a, *sēme avramle* 24d, *kь avramu* 24d, *avirona* 25b, *v'horivē* 25b, *vьn'ēminь* 15c, *arav'sci* 16d, *vavilonь* 20c, *vavilon'cē* 32c, *vasilan'skь* 22a, *kivotь* 31d, *varьvarь* 27c itd. U PsLob i PsPar u tim leksemima također nalazimo samo *v*.

VI. 4. Skupina čr

Staru suglasničku skupinu *čr* dobro čuvaju svi hrvatskoglagoljski tekstovi, kako liturgijski tako i neliturgijski, sve do konca 15. stoljeća. Takvo dosljedno čuvanje stare skupine *čr* u tekstovima 15. stoljeća potvrđuje da do promjene *čr* > *cr* u čakavskim govorima nije dolazilo sve do kraja 15. stoljeća, „...jer bi, u protivnom, govorna situacija ostavila vjerojatno makar i sporadičnih tragova u tekstovima“ (Damjanović 1984:75).

Ta je konsonantska skupina očuvana bez promjene u Psaltiru BrAc u svim primjerima: *čr'vь* 5a, *črnmomu* 25b, *v'črnmoe* 25b, *čr'mnoe* 32b, *ot čr'toga* 4c, *črēva* 5a, *ot črēva* 13c, 16b, 31d, *črēv'nago* 31b itd. U PsLob i PsPar također je ista skupina očuvana bez izmjene.

VII. Ostale grafijsko-fonološke osobitosti

Među osobitostima Psaltira BrAc posebno treba istaknuti pojavu zamjene grafema *o* i *u*, odnosno na mjestu *o* nalazi se *u*, i to najčešće u leksemima *stopa* i *neporočnь*: *svr'si stupi moe* 3c, *uširilь esi stupi moe* 4b, *ot g(ospod)a stupi č(lovê)ku ispravljajut'se* 8d, *ne zapnut se stupi ego* 8d, *is'pravi stupi moe* 9c, *i stupi tvoe ne poznajut se* 18a... (jedino u Ps 118,133 je *stopi moe napravi po sl(o)v(e)si tvoetь* 30a)

– neporučnь umjesto neporočnь: *b(og)ь moi neporučnь* 4a, *neporučnь putь moi* 4a, *neporučnь budu* 4c, *zakonь g(ospod)nь neporučnь* 4c, *hodei po putu neporučnu* 23c, *puti neporučnê* 23c itd.

- pugubity umj. pogubity: *putь grêšnihь pugubity* 34c
- premnugu umj. premnogu: *hv(a)lête i po premnugu* 35b
- vzmugu umj. vzmogu: *i ne vzmugu k nemu* 33a

Slične zamjene nalazimo često u našim latiničkim srednjovjekovnim spomenicima, za koje je Dragica Malić utvrdila da nisu nastale slučajno, nego kao posljedica pogrešnog čitanja predloška „...pisanoga bilo istim (tj. latiničkim), bilo drugim (tj. glagoljičkim ili ćiriljičkim) pismom“ (Malić 2004:549). Najčešće su te pogreške nastale radi nerazlikovanja sličnih slova s predloška, npr. glagoljskih *i* i *o*, *t* i *d* i *l*, ćiriljskih *i* i *n*, *o* i *u* (Malić 2004:549). Tragovi glagoljičke i ćiriljičke grafije u latiničkim spomenicima upućuju na izravnu vezu latiničkih spomenika s glagoljičkom tradicijom. Takve su pogreške prisutne u gotovo svim hrvatskim srednjovjekovnim latiničkim spomenicima, a posebice u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku*, u *Redu i zakonu zadarskih dominikanki*.

Na temelju mnogobrojnih zamjena određenih grafema u *Šibenskoj molitvi* Josip Vončina je zaključio da je taj naš najstariji latinicom zapisan pjesnički tekst imao bosanički predložak. U *Šibenskoj molitvi* su sljedeće zamjene *o* umjesto *u* npr. (*sino* umj. *sinu*), *n* umj. *i*, *c* umj. *v*, *h* umj. *v*, *n* umj. *ž*, do kojih je došlo zbog nerazlikovanja ćiriljskih slova. Pogreška tipa *o* umjesto *u* dosta se često pojavljuje i u tekstovima pisanim bosančicom, tj. u ispravama bosanske provenijencije iz 14. stoljeća: *žoranь* umj. *županь*, *drogo* umj. *drugo*, *tomo* umj. *tomu* itd. (Vončina 1975:29).

Pojedinačne su zamjene *o* i *u* potvrđene i u *Zadarskom lekcionaru*, npr. *modrosti* umjesto *mudrosti* (Malić 2004:551).

Na sličnu je pojavu, tj. zamjenu *o* i *u* (*modar*, *modrost*, *bodi*, *bodite*, *veče-ro*, *Avgustino*) u Prvotisku misala upozorio Eduard Hercigonja: “Zamjena *o* : *u* nije rijetka pojava u prvotisku Misala. Razloge toj zamjeni valja tražiti u sličnosti glagoljskih grafema *o* i *u*, a nije isključeno da se u ovakvim slučajevima ponekad radilo o posljedicama djelovanja živa govora na crkvenoslavenski jezik Misala (kajkavski elementi)” (Hercigonja 1971:XXIX). Istu je pojavu uočila i M. Pantelić uspoređujući *Prvotisak s Novakovim misalom*.⁹

Iz svega se može zaključiti da se pojava zamjene *o* i *u* u našim tekstovima može protumačiti na dva načina:

1. kao utjecaj grafije predloška,
2. utjecaj piščeva govora, odnosno kraja u kojem je tekst nastao. Na temelju gore navedenih primjera iz Psaltira BraAc može se zaključiti da zamjena *o* s

⁹ V. Pantelić 1967:50.

u nije nastala posve slučajno, jer se ona dosljedno provodi u određenim leksemima: *stupi* umj. *stopi*, i *neporučnъ* umj. *neporočnъ*. Zanimljivo je da i u drugom dijelu brevijara – u *Commune sanctorum* također nalazimo iste primjere: *stupi* 42d i 44b, 50c, 50d, 52c, 58a, *stupamъ* 42d. Očito se ovdje radi o utjecaj dijalekta, odnosno kraja u kojem je rukopis nastao. Prema najnovijim istraživanjima I. Drpić i S. Vranić slična je pojava potvrđena u govoru Lipe – mješta na sjeveroistočnom dijelu Opatijskog krasa, gdje su zabilježeni sljedeći primjeri: *razguvarat*, *uganj*, *uštarija*, *pugača*, *uzdravit*. Iako se ta pojava pripisuje rubnim čakavskim govorima, ona je svojstvena i drugima, ponajprije sjeverozapadnim čakavskim govorima, npr. kastavskim (Drpić – Vranić 2000:25). Prema tome, primjeri zamjene *o s u* su još jedan dodatni argument za lociranje našeg rukopisa u Istru.

U pr. *položil' ni esi ponošeniju sēsudomъ n(a)šimъ* 10c na mjestu *o*, odnosno *u*, nalazi se *ê*.

VIII. Zaključak

Podrobna je jezična raščlamba na fonološkoj i grafijskoj razini pokazala da je Psaltir u BrAc pisan pravilnim crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, sa sljedećim obilježjima:

– znak za *poluglas*: na kraju riječi posve prevladava štapić **I** (ɪ), ali se u sredini riječi često izostavlja. Nema puno primjera vokalizacije *poluglasa*.

– znak **B** (ê) piše se pravilno bez mnogo refleksa, posebice su u korijenu iznimno rijetke ekavske realizacije *jata*, a ikavske nisu potvrđene. Ekavski utjecaj dolazi do izražaja jedino u prefiksima, najčešće *pre-*. U imperativnim oblicima dolazi do širenja formanta *ê* u 1. i 2. licu množine – tendencija koja je poznata još od fragemata 12. i 13. stoljeća. U gramatičkim je morfemima kod imenica i zamjenica *ê* očuvan na pravilnom mjestu: u lok. sg. *a-osnova* i *o-osnova* i ak. du. *a-osnova*, kao i u lok. pl. glavne promjene m. i sr. roda.

– slogotvorno je *l* očuvano bez promjene, a piše se s popratnim znakom za *poluglas* ili bez njega. Iznimka je pr. *st'leče* 17c gdje je slogotvorno *l* dalo *le*. Slogotvorno se *r* također piše bez popratnih vokala, osim nekoliko iznimaka: *gridinu* 3c i 8c.

– starije stanje je očuvano i u konsonantizmu: 1. **HP** (j) se u Psaltiru BrAc piše samo u stranim riječima, odnosno očuvano je starije stanje isto kao i u fragmentima 12. i 13. stoljeća. Na mjestu praslavenske skupine *d + j* dosljedno se piše **ѡѡѡ**, 2. u riječima s glasom *p*, koji se ovdje nalazi, ne samo u našim, nego i u stranim riječima: *eprêтъ*, *pênikъ*, *paraona*. 3. kod alternacije *v/b*:

livna, avramlimb, arav'sci, vavilonb. 4. očuvana je stara konsonantska skupina *čr*. Kao posebna fonološka osobitost ističe se zamjena *o* s *u* u određenim leksemima: *stupi* umjesto *stopi*, *neporučnb* umjesto *neporočnb*, *pugubitb* umj. *pogubitb*, *premnugu* umj. *premnogu*, *vzmugu* umj. *vzmogu*. Navedeni su primjeri nastali pod utjecajem govora piščeva kraja, odnosno oni mogu poslužiti kao argumenti za pobliže određivanje mjesta nastanka *Akademijina brevijara*. Naime, slična je pojava zabilježena u govoru Lipe – dijalektološkog punkta na sjeveroistočnom dijelu Opatijskoga krasa, kao i u nekim drugim sjeverozapadnim čakavskim govorima.¹⁰

Zaključeno je da je u usporedbi s PsPar, a posebice s PsLob na fonološkoj i grafijskoj razini Psaltir BrAc pisan pravilnijim crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije.

Iz svega iznesenog može se zaključiti da je ovaj rukopis pisan u Istri u drugoj polovini ili koncem 14. stoljeća, tj. na temelju grafijsko-fonoloških obilježja može se potvrditi kao točna Kukuljevićeva bilješka na hrptu rukopisa. Za Istru govore sljedeće jezična obilježja: pravilno pisanje štapića na mjestu *poluglasa*, pravilno čuvanje *jata*, s neznatnim ekavskim utjecajem, primjeri *poêtb*, *priêtb*, tradicionalan način pisanja *žd*, a posebice zamjena *o* i *u*.

IX. Kratice izvora

BrAc – Akademijin brevijar, oko 1384., Zagreb, HAZU, III c 12.

PsLob – Lobkovicov psaltir, 1359., Prag, Knjižnica kneza Lobkovica, sign. XXIII G. 67.

PsPar – Pariški psaltir, 1380., Pariz, Bibliothèque Nationale, Slave 11.

PsFr – Frašičićev psaltir, 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 77.

BrVO – Brevijar Vida Omišljanina, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 3.

BrVb₁ - Vrbnički prvi brevijar, 13-14. st., Vrbnik, Župni ured.

BrLab – Ljubljanski brevijar, kraj 14. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, Ms 161.

BrPm – Pašmanski brevijar, druga polovica 14. i 15. st., Zagreb, HAZU, III b 10.

MVat₄ Misal vatikanski četvrti, početak 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, Borg. illir. 4.

¹⁰ O tome v. Drpić – Vranić 2000:17–35.

- MNov – Novakov misal, 1368. Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 8.
- MVat₈ – Misal vatikanski osmi, 1435., Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Borg. illir. 8.
- MNew – Newyorški misal, sredina 15. st., New York, The Pierpont Morgan Library, M. 931.
- MHrv – Hrvojev misal, oko 1404., Carigrad, Topkapi Sarayı.
- MKoph – Kopenhagenski misal, kraj 14. st., Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, NY kongelig Samling 41b.
- MRoč – Ročki misal, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 4.
- MBer – Berlinski misal, 1402., Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Ham. 444.
- MLab₁ – Ljubljanski prvi misal, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, Ms 162.
- MOxf₂ – Oxfordski drugi misal, 15. st., Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon. Lit. 349.

X. Literatura:

- ALTBAUER, MOSHÉ 1976. Głagolickie fragmenty chorwackiego Psalterza z JAZU. *Slovo*, 25–26, Zagreb, 263–271.
- CORIN, ANDREW R. 1991. *The New York Missal, A Paleographic and Phonetic Analysis*. Slavica Publishers, Inc.: UCLA Slavic Studies, Volume 21.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- DRPIĆ, IRENA; SILVANA VRANIĆ 2000. Jezične značajke mjesnog govora Lipe. *Fluminensia*, 1–2, godište 12, Rijeka, 17–36.
- GRABAR, BISERKA. 1972. Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi, Djela Pavla i Tekle. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6, Zagreb, 5–30.
- GRABAR, BISERKA 1973. Mučenje Sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV st. *Slovo*, 23, Zagreb, 141–160.
- HERCIGONJA, EDUARD 1971. Odabrane perikope Evanđelja iz Prvotiska. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Prvotisak godine 1483. Pretisak. Zagreb: Liber-Mladost.
- MALIĆ, DRAGICA 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- MALIĆ, DRAGICA 2004. Skrivena veze hrvatske srednjovjekovne glagoljičke, ćiriliske i latiničke grafije. *Glagoljica i hrvatski glagolizam, Zbornik radova*

- s međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk 2.–6. listopada 2002.).* Zagreb–Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 549–560.
- MAREŠ, FRANTIŠEK VACLAV 1997. *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1981. Problemi normalizacije u vezi s poluglasom. *Slovo*, 31, Zagreb, 67–81.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1991. *Generativna fonologije hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet i Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1997. Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija*, 29, Zagreb, 119–138.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 2005. *Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća*, u tisku.
- MOGUŠ, MILAN 1977. *Čakavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- PANTELIĆ, MARIJA 1967. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6, Zagreb, 5–108.
- PANTELIĆ, MARIJA 1980. Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih *Liber horarum* za laike. *Senjski zbornik*, 8, Senj, 355–367.
- PANTELIĆ, MARIJA 1976. Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa. *Slovo*, 25–26, Zagreb, 273–293.
- SEVERBJANOVĀ, SERGĒJ 1954. *Sinajskaja psaltyrĭ, Glagoličeskij pamjatnikĭ XI veka*. Graz: Photomechanischer Nachdruck der eigenen Anstalt Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- ŠIMIĆ, MARINKA 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo*, 50, Zagreb, 5–117.
- ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo*, 6–8, Zagreb, 54–133.
- ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. dio. Zagreb: JAZU.
- VAJŠ, JOSIP 1910. Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský. Prvý breviář vrbnický. Prag: Nákladem král. české společnosti náuk.
- VAJŠ, JOSIP 1916. *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum* Tomus I: Textus, Annotationes, Tabulae. Pragae – Krk: Academiae palaeoslavicae veglensis.

VINCE-MARINAC, JASNA 1987. Iz morfologije crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije. *Slovo*, 37, Zagreb, 117–122.

VONČINA, JOSIP 1975. Zagonetka „Šibenske molitve“. *Croatica*, godište VI, sv. 6, Zagreb, 7–38.

Graphic and phonological features of the Psalter of the Academy's Breviary

Abstract

The linguistic analysis of the Psalter of the Academy's Breviary on phonological and graphic level has shown that this croato-glagolic manuscript written in Istria in the second half or in the end of the 14th century. It was determined basing on the following graphic and phonological features: writing of *jer*, *jat*, *đerv*, consonant cluster *žd* etc. The following linguistic features prove belonging of the breviary to the northern, conservative group: proper writing of *štapić* in the place of *jer*, correct keeping of *jat*, with unknown ekavian influence, traditional writing of *žd*, the examples *poětb*, *priětb*.

For closer determination of the place of origin of BrAc we can use examples with the replacement of *o* by *u*: *stupi* (instead of *stopi*), *neporučnb* (instead of *neporočnb*), *pugubitb* (instead of *pogubitb*). The similar phenomenon has been noted in the dialect of Lipa (Opatian kras), as well as in some other north-western čakavian dialects.

The analysis of the Breviary on the phonological and grafical level shows that the Psalter of BrAc has been written in more correct Church Slavonic language, in comparison with PsPar, and especially with PsLob.

Ključne riječi: Psaltir, Akademijin brevijar, fonologija, hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatskoglagojski rukopis, glagoljica

Key words: Psalter, Academy's breviary, phonology, Croatian Church Slavonic, croato-glagolitic manuscript, Glagolitic script

